

УДК 34(091)

СОЦІАЛЬНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ІНОГОРОДНЬОГО НАСЕЛЕННЯ КУБАНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ДМИТРО БЛІЙ,

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

У статті розглядається процес формування некозацького ("іногороднього") населення Кубані в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Докладно аналізується етнічний склад спільноти іногородніх, їх роль в економічному розвитку регіону, особливості правового та соціального становища. Особлива увага приділяється взаємовідносинам між козаками та іногородніми, причинам їх взаємного протистояння, політиці імперської адміністрації щодо різних соціальних станів Кубанської області.

Ключові слова: Кубань, іногороднє населення, етнічний склад, козаки, соціальні стани.

Постановка проблеми. В історичній літературі та на пересічному рівні за Кубанню закріпилося уявлення як про суто козацький регіон. Більшість досліджень, присвячених цьому регіону, у першу чергу звертаються до проблематики, яка стосується різних аспектів історії кубанського козацтва. Але не варто забувати, що наприкінці ХІХ ст. частка некозацького ("іногороднього") населення вже переважала кількість представників козацького стану й продовжувала швидко збільшуватись. Особливість цієї ситуації полягала в тому, що на той період це був поодинокий випадок, коли єдина за своїм етнічним складом українська спільнота опинилася розділеною між двома станами. Звернення до історії некозацької спільноти Кубані може дозволити нам дослідити історію регіону під іншим ракурсом і надасть багато можливостей для нових інтерпретацій його минулого. Актуальність статті полягає в знаходженні нових підходів до висвітлення минулого українського народу, складних шляхів становлення його національної ідентичності та історії Кубані, українська спільнота якої й зараз знаходиться в пошуках своєї етнічної та національної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед спеціальних праць, присвячених дослідженню некозацького ("іногороднього") населення Кубані, слід виділити роботи російського науковця В. Кабузана. У публікаціях українських фахівців ця тема, так само як і взагалі проблема ідентичності чорноморського / кубанського козацтва, майже не опрацьована.

Разом із тим, значний фактологічний матеріал як плідне поле для аналізу історичних обставин і тенденцій формування етнічної, козацької та регіональної ідентичностей українців Кубані міститься в працях Л. Мельникова, Л. Македонова, Ф. Щербини - істориків й етнографів того часу.

Метою нашої статті є аналіз періоду, коли на Кубані почала швидко збільшуватися частка некозацького населення. Ми спробуємо проаналізувати ет-

нічний склад спільноти іногородніх, їхню роль в економічному розвитку регіону, особливості правового та соціального становища. Особливу увагу необхідно приділити взаємовідносинам між козаками та іногородніми, причинам їх взаємного протистояння, політиці імперської адміністрації щодо різних соціальних станів Кубанської області наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Лука Мельников, автор найбільшого дослідження з проблеми становлення іногороднього населення Кубанської області, дав таке визначення цього прошарку суспільства: "Іногородніми в станицях Кубанської області називають усіх, хто, не будучи приписаним до козацького стану, живе, одначе, на військовій території або постійно, в якості квартирантів та домогосподарів, або тимчасово, в якості прийдшлих робітників, що з'явилися тут на літні заробітки" [1]. Попри те, що від самого початку переселення чорноморців на Кубань потреба в робочих руках була надзвичайно гострою, приток вільних робітників у цей край був обмеженим. З одного боку, це пояснювалось тим, що Чорноморія до середини 60-х рр. ХІХ ст. фактично знаходилась у становищі військового табору, який постійно зазнавав руйнівних нападів горців. Небезпека життя в станицях та на хуторах відлякувала сезонних робітників. З іншого - значною мірою обмежувало вільну циркуляцію робочої сили кріпацтво. До самого кінця існування Чорноморії як автономної одиниці кількість іногородніх на її території коливалась залежно від сезону від 5000 до 15000 осіб [2]. Окрім того, уся земля в Чорноморії вважалась загальною військовою власністю, тому осідлість на постійній основі без приналежності до козацького стану була неможливою.

Доба реформ у Російській імперії майже не торкнулась життя козацького населення Кубані. Утім, реформи, які прокотились іншими регіонами Російської губернії, безпосередньо позначились на кубансь-

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.

кому козацтві, у першу чергу тим, що створили умови, через які на Кубані почало стрімко збільшуватись іногороднє населення. Формування іногороднього населення на Кубані як окремої спільноти та стрімке зростання кількості іногородніх уже не як сезонних робітників, а як осілої верстви починається після скасування кріпацтва та початку колонізації Закубання в 60-х рр. XIX ст.

Швидкі темпи зростання іногороднього населення викликали необхідність прийняття закону від 29 квітня 1868 р. про регламентацію положення іногороднього населення на козацьких землях та принципи його користування земельними ресурсами. Вагомим стимулом для прийняття закону про іногородніх стали розрахунки кавказької адміністрації на збільшення податкової бази. Цей закон залишав принцип недоторканності власності війська на свою землю, але відкривав можливість мати на них "садибну осілість" та постійно користуватись ділянками, сплачуючи за це щорічно відповідну платню. Після оприлюднення закону від 1868 р. кількість іногородніх у Кубанській області починає стрімко зростати. Тільки за п'ять років їх кількість збільшується з 24819 (1868 р.) до 256000 осіб (1873 р.) [3]. Основна маса новоприбулих походила з Харківської, Полтавської, Курської та Воронежської губерній. Переважно це були селяни, набагато меншу кількість склали ремісники, міщани та відставні солдати. Яким же було становище іногородніх у соціальній структурі станичної громади пореформеного періоду? Частково вони користувались правами членів цієї громади - могли випасати свою худобу на станичних землях та брати участь у станичних зборах, якщо на них обговорювались питання, що безпосередньо їх стосувались. Осілі іногородні були зобов'язані нарівні з козаками-станичниками виконувати загальні земські повинності - виряджати за потребою підводи, утримувати постояльців, упорядковувати мости, дороги, переправи та ін. Окрім того, вони вносили до станичних громадських прибутків платню за землю, яка знаходилась під їхніми садибами. Іногородні повинні були підкорятись станичній адміністрації та вирішувати свої тягби в станичному суді. Варто зазначити, що в перші десятиріччя становлення іногороднього населення на Кубані якихось гострих протиріч між ними та козаками не виникало, навпаки, поява іногородніх у станицях була вигідна козакам: "З одного боку, земельний простір і різного роду угіддя... вважались невичерпними... багатьох тішила думка - продати іногороднім свої "плани" й отримати гроші, а потім випросити в станичній громаді нові "плани" для себе; нарешті, через незначну кількість робітників та ремісників в області всіма чітко усвідомлювалось необхідність залучення якомога більшої кількості цього люду..." [4]. Але поступово збільшення кількості іногородніх у Кубанській області змінило ситуацію. У 70-х рр. XIX ст. Північний Кавказ посідає перше місце в Російській імперії за кількістю мігрантів. У цей період туди переселяється майже 350 тис. осіб. Найбільша кількість мігрантів (175,4 тис. осіб) осіла в Кубанській області. У 80-х рр. XIX ст. на Північний Кавказ прибуло 380 тис. мігрантів і така ж кількість у 90-х рр. XIX ст. [5]. Головним чином це були вихідці із Центральної України та Слобожанщини. У 1880-х рр. із цих регіонів у Кубанську область переселилось 284,3 тис. осіб, у 1891-1900-х рр. - 161 тис. осіб [6].

Унаслідок збільшення механічного приросту населення на Північному Кавказі змінюється й загаль-

на етнічна ситуація. Збільшується кількість росіян (у 1858 р. - 16,5 %, у 1867 р. - 30,5 %) та українців (1858 р. - 18,2 %, у 1867 р. - 23,3 %) [7]. У 70-90 рр. XIX ст. зберігалась загальна тенденція збільшення кількості українців та росіян на Північному Кавказі. Частка українців збільшилась із 23,3 % до 29,4 %, росіян - із 30,5 % до 36,9 % [8]. Значна частина новоприбульців, які осідали на Північному Кавказі, походила з українських губерній. Тільки з Полтавської губернії в цей регіон прибуло в 80-х рр. XIX ст. 26 тисяч мігрантів, у 90-х рр. - 39 тис. Із 57 тис. вихідців із Полтавської губернії, які прибули на Північний Кавказ у 1877-1893 рр., 46,6 % осіло в Ставропольській губернії, 46,2 % - у Кубанській області [9].

За матеріалами перепису 1897 р., у Кубанській області загальна кількість населення складала 1911133 особи. Із них 1695175 (88,7 %) осіб - козаки та іногородні. Належали до козацького стану - 695021 особа (41 %), іногородніх - 1127568 осіб (59 %). Із них українці, які належали до козацького стану, склали 57,2 %, козаків, які визнали себе росіянами, - 42,7 %. За відділами етнічна належність козаків розподілялась таким чином: у Єйському відділі козаки-українці склали 95 %, козаки-росіяни - 5 %, у Темрюцькому відділі козаки-українці склали 94,9 %, козаки-росіяни - 5,1 %, у Катеринодарському відділі козаки-українці склали 71,3 %, козаки-росіяни - 27,5 %. Серед іногороднього населення Кубанської області українці склали 50,1 % [10].

Поява численної верстви іногороднього населення надзвичайно сильно вплинула на соціальне та економічне становище Кубані. Інтенсивному розвитку хліборобства в Чорномор'ї заважала відсутність вільних робочих рук, тому інтенсивне збільшення іногороднього населення вирішило цю проблему. До того ж найбільші переваги від цього отримали козаки - безпосередні володарі кубанських земельних ресурсів. Чим більше прибувало іногородніх, тим дешевшою ставала їхня праця, тим вищою вартість землі та вироблених на ній продуктів. Заснування Єйська з морським портом, поява ринку робочої сили на Кубані призводять до реперофілювання економіки Кубані з екстенсивного тваринництва на хліборобство. Завдяки цьому обсяг посівної площі кубанських земель дуже швидко збільшується. Якщо в 1873 р. під посіви зайнято лише 805327 дес., тобто на кожну душу населення Кубанської області близько 1,01 дес. посіву, то вже в 1894 р. вона дорівнювала 2252719 дес. [11]. Відповідно, зростає й обсяг вивозу хліба через єйський та темрюцький порти. Якщо в 1870-1874 рр. із Єйська вивезено 7426 пудів хліба, то в 1889-1892 рр. уже 37549090 пудів, із Темрюка в 1870-1874 рр. - 659826 пудів, у 1885-1888 рр. - 14404902 пуди [12]. Уже наприкінці XIX ст. розвиток землеробства зробив Кубань однією з головних житниць Російської імперії. Це значною мірою сприяло й швидкому зростанню добробуту козаків. Водночас, незважаючи на велику роль, яку відіграли іногородні в економічному розвитку Кубані та їх внесок у покращання добробуту козацького населення, ми спостерігаємо зростання антагонізму між цими двома верствами населення, антагонізму, який неухильно загострювався. Причини цього були обумовлені декількома важливими факторами, серед яких далеко не останнім була ментальна відмінність між стереотипами, які склались у комплексі станової ідентичності козацтва. Козак, усе життя якого пов'язувалося з військовою службою, який кров'ю платив за свої певні привілеї, дещо зверх-

ньо дивився на іногороднього, адже той завдячував своєю мирною працею саме козацькому захисту. Окрім того, довгий час існування Чорномор'я як замкнутої території, на якій лише одиниці не належали до загальної маси козаків, випрацював чітке розмежування між "своїми" та "чужими". Великого досвіду спілкування, а тим більше співіснування у звичних межах станичної козацької громади із численними представниками інших станів у козаків не було. Звична модель світу, у якому вже були напрацьовані механізми співіснування із сусідніми етносами та соціальними групами, починала руйнуватися через стрімке зростання нової верстви, яка неухильно займала свою нішу в традиційному козацькому суспільстві. Змінювались економічні та соціальні обставини козацького життя, традиційне суспільство під тиском модернізаційних процесів, які відбувались у Російській імперії, переживало кризу, і в цій кризі винуватцями виступали для козаків саме "городовики". Зненацька захоплена цією обставиною козацька спільнота спонтанно вороже реагувала на новоприбульців, а процес зростання іногороднього населення відбувався занадто швидко, і був потрібен певний час для напрацювання адаптаційних механізмів у системі ідентичностей як козаків, так й іногородніх для врегулювання конфліктів. Тому місце "чужого", якому не могли дати ради, у світогляді козака посів саме "іногородній". Таку ж роль "чужого" в той же час відігравав для іногороднього козак як представник привілейованої порівняно з ним верстви. Поступово в лексиконі козака щодо іногородніх з'явилися презирливі епітети - "чига гостропуза", "мугири", "сіпа", "гамсели", "городовики - собачі душі" або "городовики - бісові душі". "Городовицька душа" стала синонімом найобразливішої для козаків-чорноморців лайки - "бісова душа". Іногородні, у свою чергу, називали козаків "куркулями" (немов проводячи паралель між набундюченим пихатим індіком та станичником-козаком). Із часом виявилось, що вільні земельні угіддя, які довгі десятиріччя вважались необмеженими, якось непомітно стали скорочуватись, межуватися на паї, осаджуватись іногородніми-орендарями, передаватись у спадкову власність панам-офіцерам та заможним козакам.

Безпосередніми визискувачами козака-хлібороба, який усе більше відчував гостру потребу в грошах, виступила окрема група іногородніх - перекупників та кредиторів ("торгово-промислова група зайшого населення"), яка зосередила у своїх руках, а фактично монополізувала, торгівлю хлібом. У кожній станиці "майже всі хліботорговці виявлялись водночас лавочниками та кабатчиками, які давали виробнику товари в кредит під майбутній врожай або хліб. Зазвичай такі позики видавались під грабіжницькі відсотки. Під час закупівель хліба в козаків та іногородніх-хліборобів перекупники, як їх називали "шибаї, або "кулачники" постійно застосували шахрайство" [13]. Автоматично ненависть козаків щодо цієї групи іногородніх поширювалась і на всіх представників іногороднього населення. Іногородні, які жили в станицях, були позбавлені можливості інтегруватись у соціальні структури, напрацьовані станичним козацтвом. У першу чергу, цьому на перешкоді ставала політика імперського уряду, яка в другій половині 80-х рр. XIX ст. змінила курс із проведеної модернізаційних реформ на консервацію звичної напівфеодальної соціальної системи. Це безпосередньо торкнулось і становища іногороднього

населення, саме тієї її частини, яка мусила насамперед закріпити своє місце в житті станиці. Необхідність вирішення "питання іногородніх" поступово й усе більш гостро поставала й перед імперською адміністрацією на Кавказі, і перед усіма ієрархічними групами козацтва - від простих станичників до військової еліти. Вирішити це питання можна було двома шляхами - інтегрувати іногородніх у загальну козацьку економічну та соціальну структуру, але це видавалося неможливим без докорінної зміни самої цієї структури, або закріпити за іногородніми їх упосліджений статус. В умовах згорання процесів лібералізації системи Російської імперії й наступного періоду "контрреформ" під час правління імператора Олександра III (1881-1894 рр.) перший шлях був відкинтий. Для обґрунтування дискримінаційної політики щодо іногородніх із боку імперської адміністрації висунуто теорію, яка включала в себе цілий ряд аргументів, серед яких перше місце займало побоювання, що збільшення іногородніх призведе до нестачі військової землі для потреб козаків, що поява іногородніх обумовила втрату козаками войовничого "козацького духу", що стародавні козацькі звичаї втрачають своє значення в козацькому середовищі, яке поступово перетворюється на мирну хліборобську верству.

Висновки

Напередодні революції 1917 р. переважна більшість населення Кубані виявилась розділеною на дві статусні групи, одна з яких мала суттєві переваги над іншою. Цей розподіл старанно підтримувався як центральним урядом, так і місцевою військовою та цивільною адміністрацією. Можливості для примирення між козаками та іногородніми значною мірою ускладнювались через відсутність можливостей для самоорганізації іногороднього населення, що могло сприяти затвердженню їх ідентичності. Іногородні українського походження, зберігаючи етнічну ідентичність, не мали сприятливих можливостей та умов для її трансформації до рівня української національної ідентичності, тому їх соціальна ідентичність упослідженої верстви кубанського соціуму призвела до відкритого збройного протистояння з козаками в 1917-1920 рр. Проблема пошуку виходу із цього протистояння для українських діячів Кубані була очевидна - інтеграція всіх українців у просторі єдиної української нації, хоча провідною силою в національному розвитку української спільноти Кубані виступає саме козацтво.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мельников Л. Иногородние в Кубанской области / Л. Мельников // Кубанский сборник. - Екатеринодар : Издательство Кубанского Областного Статистического комитета, 1900. - Т. VI. - С. 73.
2. Там само. - С. 74.
3. Там само. - С. 77.
4. Там само. - С. 81-82.
5. Кабузан В. Население Северного Кавказа в XIX - XX веках / В. Кабузан. - СПб. : Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1996. - С. 96.
6. Кабузан В. Украинцы в мире : динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века / В. Кабузан // 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. Кабузан. - М. : Наука, 2006. - С. 233.
7. Кабузан В. Население Северного Кавказа в XIX-XX веках / В. Кабузан. - СПб. : Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1996. - С. 98.

8. Там само. - С. 100.
 9. Там само. - С. 96.
 10. Македонов Л. В. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 / Л. В. Македонов. - Екатеринодар, 1907. - С. 570.
 11. Мельников Л. Иногородние в Кубанской области / Л. Мельников // Кубанский сборник. - Катеринодар : Издательство Кубанского Областного Статистического комитета, 1900. - С. 86.
 12. Щербина Ф. Майкопский подъездной путь / Ф. Щербина // Кубанский сборник. - Екатеринодар : Издательство Кубанского Областного Статистического комитета, 1894. - Т. III. - С. 25.
 13. Мельников Л. Иногородние в Кубанской области / Л. Мельников // Кубанский сборник. - Екатеринодар : Издательство Кубанского Областного Статистического комитета, 1900. - Т. VI. - С. 101-102.

D. Bilyj

SOCIAL AND AN ECONOMIC SITUATION OF THE NONRESIDENT POPULATION OF KUBAN IN SECOND HALF XIX – BEGINNINGS XX OF CENTURIES

In article process of formation of the population of Kuban which did not concern the Cossack estate in second half XIX - beginning XX of centuries is considered. The ethnic structure of a generality nonresident, its role in economic development of region, feature legal and a social status is in details analyzed. The especial attention is given to mutual relations between Cossacks and not Cossacks, to the reasons of their mutual opposition, a policy of imperial administration concerning various estates of the population of the Kuban area.

Key words: *Kuban, the Cossack, nonresident population, estates of the population.*

© Д. Білий

Надійшла до редакції 9.06.2009

УДК 94(477.8)

УЧАСТЬ ІВАНА КРЕВЕЦЬКОГО В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ ГАЛИЧИНИ 1918–1923 РОКІВ

ЛЮБОМИРА ФЕДУНИШИН,

аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

У статті розглядається діяльність І. Кревецького в період національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях 1918-1923 років. Зокрема, висвітлено постать галицького громадсько-політичного діяча, військового історика і мемуариста, редактора урядової газети ЗУНР та головного архівіста Української Галицької Армії (УГА), ідеї якого актуальні й у наш час, оскільки в центрі досліджень ученого були проблеми української держави, її територіальної цілісності та національної культури.

Ключові слова: *Іван Кревецький, національно-визвольні змагання, преса ЗУНР, українські мемуари, архів УГА.*

Постановка проблеми й огляд досліджень та публікацій. Важливим напрямом дослідження історії Галичини першої половини ХХ століття є простеження життєвого шляху й наукової діяльності видатних діячів цього періоду. У силу ідеологічно-політичних процесів другої половини ХХ століття в сучасній історичній науці залишилося маловідомим ім'я Івана Кревецького (1883-1940), представника державницького напрямку української історіографії. Про життя вченого відомо небагато. Його наукова спадщина стала об'єктом окремих досліджень тільки в кінці 90-х років ХХ століття. Деякі аспекти громадсь-

кої і творчої діяльності історика розкриті в статтях В. Качкана [1], Ф. Стебля [2], Н. Черниш [3], де коротко висвітлено багатогранні наукові інтереси вченого, подано перелік основних праць. Проте не з'ясоване питання про участь І. Кревецького в національно-визвольному русі Галичини першої чверті ХХ століття.

Мета статті - окреслити діяльність І. Кревецького в період національно-визвольних змагань українського народу на західноукраїнських землях 1918-1923 років.

Іван-Мар'ян Іванович Кревецький народився

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.